

František Štraus

POÉZIA A VERŠ

(Verzologické praktikum)

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

František Štraus

POÉZIA A VERŠ

(Verzologické praktikum)

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

Copyright © František Štraus 2007
Cover design © Vladimír Štraus 2007
Épiloque © Stanislav Šmatlák 2007
© Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, spol. s r. o.,
Bratislava
e-mail: vsss@stonline.sk
<http://www.vsss.sk>

Realizované s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR,
s podporou Slovenského literárneho fondu
a
Spoločnosti autorov vedeckej a odbornej literatúry – SAVOL

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV
spol. s r. o.

František Štraus: Poézia a verš (Verzologické praktikum)
Zodpovedná redaktorka Daniela Števcáková
Obálka Vladimír Štraus
Sadzba Anna Chovanová
Tlač AZ Print
Prvé vydanie
Printed in Slovakia

ISBN 978-80-8061-287-0

ÚVODOM

Základy slovenskej verzológie sú kompendiom, základným zdrojom poznatkov z teórie slovenského verša. Ale vysokoškolské štúdium nemôže byť iba „kabinetným“ získavaním systematických vedomostí z literatúry a z jej teoretických disciplín. Uvedomené štúdium predpokladá aj bezprostredné poznávanie umeleckej literatúry na základe vlastného čítania, analýzy a adekvátnej interpretácie. Verzologické praktikum je osobitnou textovou príručkou pre potreby vysokoškolského štúdia, prostredníctvom ktorej si študenti majú osvojiť verzologické poznatky a vedomosti o veršových systémoch rozbormi konkrétnych básnických textov z jednotlivých vývinových období slovenskej literatúry. Štúdium je o to náročnejšie, že takmer každý verzifikačný systém v slovenskej poézii je spätý s iným alebo viacerými jazykmi.

Na území Veľkomoravskej ríše vzniklo prvé slovanské písomníctvo v jazyku staroslovienskom (z poézie *Proglas* a modlitby). V staroslovienčine sa uplatnil metrický a žalmový verš.

K latinčine ako k jednému zo spisovných jazykov slovenskej literatúry v obdobiach stredoveku, humanizmu a baroka sa viaže antický (časomerný) verzifikačný systém, ktorý sa uplatnil v spisovnej češtine (bibličtine), aj slovakizovanej češtine. Po slovensky sa usiloval písať a skladať časomerné i sylabické verše J. I. Bajza, ale jeho jazyk bol zmiešaninou slovenských jazykových prvkov a tradičnej bibličtiny. Rovnako jeho sylabické epigramy a „lutohradky“ (elegické distichon) mali početné prozodické nedostatky. Časomernú verzifikáciu v prvom spisovnom jazyku slovenskom – v bernolákovčine – realizoval J. Hollý, ktorý ako prekladateľ a básnik bol ústrednou postavou Bernolákovej školy. Aj viacerí rovesníci J. Hollého (A. Horecký, M. Rešetka, E. Bellay a i.) sa venovali poézii, ale všetci zostali v tieni tohto velikána slovenskej poézie. A. Bernolák ako zástanca a kodifikátor časomierky spolu s J. Fándlym – ako ukázala polemika s J. I. Bajzom – programovo sa orientovali na antický časomerný verš, pretože klasicistická poetika považovala časomerný verš za jedine vhodný pre veršovanie, kým sylabický verš bol v ich chápaní periférnym veršom, „sedláckym“ veršovaním.

Sylabická verzifikácia je príznačná pre ľudovú, pololuďovú a barokovú poéziu, ale kultivoval ju verš slovenského romantizmu, ktorého predstaviteľa – mladá štúrovská generácia – celonárodný spisovný jazyk slovenský uviedli do života: vydávali v ňom knihy, noviny, časopisy, takže spisovný jazyk sa stal definitívne literárnym jazykom.

Na začiatku 19. stor. sa v slovenskej poézii presadila palkovičovsko-tablicovská línia, ktorá prozodicky nadväzovala na tvorbu puchmajerovcov, na programové úsilie básnickej skupiny, ktorá sa prijatím kodifikácie J. Dobrovského snažila vypracovať český sylabotonický verš. Sylabotonická verzifikácia ako prirodzená a vhodná veršová norma českej poézie sa mala stať náhradou sylabického a časomerného veršového systému. V slovenskej poézii obdobia osvietenstva a klasicizmu písanej slovakizovanou češtinou a bernoláčtinou sa v boji proti barokovému básníctvu a veršovému sylabizmu súběžne presadzoval prízvučný aj kvantitatívny spôsob veršovania: „Obe paralelné línie v obrodeneckom básníctve – časomerná u bernolákovcov a prízvučná, presadzovaná na Slovensku poéziou J. Palkoviča, B. Tablica a mladého Šafárika – boli výrazom analogických umeleckých tendencií, programovým úsilím rovnakej ideovo-slohovej podstaty – básnického klasicizmu, i keď dvojakej rytmickej podoby.“ (Bakoš, M.: *Poézia u Bernolákovcov pred Hollým*. In: *Z dejín slovenského verša*. Bratislava 1984, s. 33.) Metrická organizácia prízvučných a neprízvučných slabík v opozícii k sylabickému verzifikačnému systému s „ľubovoľným“ rozmiestnením prízvukov sa pociťovala ako nová kvalita, ktorá sa stala aj významným estetickým faktorom.

Za prelomovú básnickú knihu v slovenskej poézii tiež z verzologického hľadiska treba považovať básnickú zbierku J. Palkoviča *Muza ze Slovenských hor* (Vacov 1801). Zbierka vychádza tri roky po treťom Puchmajerovom almanachu *Nové básně* (1798) a do slovenskej literatúry ako prvá programovo vnáša svetenskú poéziu a navyše prvýkrát písanú sylabotonickým veršom. Prísne stopovo orientovaný prízvučný verš našiel najširšie uplatnenie v básnickej tvorbe B. Tablica (v štyroch zväzkoch *Poezye*, Vacov 1806, 1807, 1809 a 1812), o čosi neskôr v poézii mladého P. J. Šafárika (*Tatranská Múza s lýrou slovanskou*, Levoča 1814 a básne, ktoré napísal počas štúdia v Jene), ale najmä v početných sonetoch J. Kollára, ktoré prvýkrát vydal roku 1821 v Prahe pod názvom *Básně Jana Kollára* a potom ich rozmnožil v cyklickej skladbe *Slávy dcera* (1824).

V slovenskej poézii sylabotonicкую verzifikáciu natrvalo udomácnili až predstavitelia parnasizmu – P. O. Hviezdoslav a S. H. Vajanský, ktorých verš kanonizuje neprízvučnosť ľahkých dôb verša, kým prízvukovanie ťažkých dôb verša

v porovnaní s metrickou orientáciou verša obdobia osvietenstva a klasicizmu má stochastickú povahu.

Prácu s básnickým textom na seminárnych cvičeniach si predstavujeme ako tvorivú činnosť zo strany študentov, pričom nepôjde len o vyznačovanie dlhých a krátkych, prízvučných a neprízvučných slabík, o určovanie metra, rytmicko-syntaktickej organizácie verša, ale aj o vymedzenie jeho sémantickej funkcie, pričom rytmickú interpretáciu treba spájať s individuálnymi úlohami študentov, respektíve s čítaním analytických a interpretačných referátov spojených s diskusiou o verši istého vývinového obdobia, básnickej školy či o skladbe, žánrovej a strofickej forme, lyrickom útvare a pod., a to v tvorbe napr. predstaviteľov istého literárneho smeru alebo určitého básnika.

Literatúra je umením jazyka, preto za východisko analýzy literárneho diela Max Wehrli zvolil tri sféry (aspekty), „... podľa ktorých sa obvykle člení sám jazyk: hláska (príp. slabika), slovo, veta; tri veličiny, ktoré sú síce rozdielne, ale jedna bez druhej nie je mysliteľná... *Zmyslovo-materiálne* veličiny hlásky a slabiky sa na pláne literárneho diela prejavujú vo zvukových, rytmických a metrických systémoch; *obrazové a emotívne* veličiny slova sa zas prejavujú vo všetkých predstavách a pocitoch, obrazoch a látke, vystupujúcich a realizujúcich sa v tej či onej forme v diele; napokon veta ako výrok a duchovný vzťah nás vedie k ‚významu‘ diela ako komplexu *ideí a myšlienok*. A až tým sa uzatvára azda i posledný kruh: akoby toto trojdelenie predsa len zodpovedalo trom typom lyrického, epického a dramatického..., čo znamená, že antropologická trojdielnosť sa zachová v typológii literárnych druhov tak ako aj v rozlišovaní základných aspektov diela“ (Wehrli, Max: *Základy modernej teórie literatúry*. Bratislava, SVKL 1965, s. 123).

Preto pri analýze (i v porovnaní s problematikou verš a próza) básnického textu treba vychádzať zo všeobecných otázok poetiky a interpretovať ho z týchto hľadísk:

1. preskúmať básnickú fonetiku, t. j. eufóniu, ako tri skupiny javov:
 - a) v oblasti metriky štatisticky zistiť kvantitatívne usporiadanie jednotlivých slabík (zostaviť horizontálnu maticu rytmických typov verša a vertikálnu štatistiku rozloženia prízvučných a neprízvučných slabík),
 - b) vyhodnotiť kvalitatívnu stránku zvukov (ide o otázky slovesnej instrumentácie, rým a pod.),
 - c) zobraziť melodiku básnického jazyka (intonačné zvyšovanie a znižovania hlasu);
2. analyzovať formálnu výstavbu slova, tvorenie a ohýbanie slov, vetnú stav-

bu a pod., určiť pramene príznakového zafarbenia lexiky (archaizmy, neologizmy, barbarizmy atď.);

3. analyzovať básnickú syntax, napr. využitie syntaktických foriem, spôsob priradovania viet a pod.;

4. preskúmať oblasť sémantiky, a to na úrovni:

a) slova ako básnickej témy (básnický text podľa slovných tém),

b) zmeny významu slova (výskyt trópop a ich funkcia),

c) zoskupovania slovných tém a ich kompozičného radenia;

5. reprodukcia básnického textu: emocionalita a sémantika ako výraz inštrumentácie, rytmickosti a obraznosti. Sformulovanie postoja, estetického zážitku a estetické hodnotenie básnického textu v dobovom kontexte.

Bratislava 2005

Prof. PhDr. František Štraus, CSc.

I. VERŠOVÉ SYSTÉMY V SLOVENSKEJ POÉZII

Prozodické vlastnosti jazyka a verš

1. Pojem verš

Verš ako úsek veršovej reči špecifického jazykového prejavu (básnického jazyka) je základnou rytmickou jednotkou básne, veršovaného diela. Jazykové jednotky ako verše nepociťujeme bez prítomnosti rytmického (metrického) impulzu ako verše. Monostich ako taký nejestvuje (môže byť náhrobným nápisom) alebo sa v texte osobitne graficky vyznačuje (kurzívou, úvodzovkami a pod.). Verš vytrhnutý z celku (zo strofy a veršového radu) je zbavený očakávania (rytmického impulzu), že za jazykovou jednotkou istým spôsobom ustrojenou bude nasledovať jazyková jednotka, ktorá je tým istým alebo podobným postupom usporiadaná, a prestaneme ho pociťovať ako verš, lebo sme ho zbavili základného a prvotného príznaku – rytmu. Bez rytmu niet básne. Výpovede: „Bola jedna mladá pani“ (I. Krasko, *Stará romanca*) alebo „A potom príde pani učiteľka“ (J. Kostra, *Slniečko septembra*), i napriek tomu, že z hľadiska rozloženia taktov: (x´ x/ x´ x/ x´ x/ x´ // x x´ x/ x´ x/ x´ x/ x´ x x x) predstavujú vnútorne usporiadané celky, ale pretože sú vytrhnuté z veršového kontextu, nebudeme vnímať a považovať za verše. Verše síce vyznačujeme graficky (oproti próze, ktorú píšeme od okraja po okraj stránky), rozpisujeme ich do riadkov, čím signalizujeme, že ide o veršové usporiadanie textu. Prírodzene, že grafickým členením sa text ešte nestáva veršom. Verš sa iba cez zvukovú a rytmickú organizáciu stáva zvukovo-materiálnou, obrazno-emočnou a významovou jednotkou.

2. Prozodické vlastnosti

V každom jazyku rytmus verša sa dosahuje pravidelným opakovaním fonických elementov – zvukových jazykových prvkov, prostriedkov, ktoré v každom z nich majú svojský, osobitý či svojrázny charakter. Označujeme ich ako prozodické činitele, respektíve prozodické vlastnosti jazyka. Prozodické vlastnosti

jazyka sú tri: 1. vlastnosť časová (kvantita, pauza, tempo a rytmus), 2. vlastnosť silová (intenzita hlasu, prízvuk, dôraz a emfáza), 3. vlastnosť tónová (hlasový register, melódia a timbre); tie sa viažu na vyššie jazykové útvary, ako je fonéma (hláska): a) na slabiku (kvantita, prízvuk), b) na slovo (slabičnosť, predel), c) na vetu (dôraz, melódia, prestávka), d) na celý jazykový prejav (tempo). V podstate však sa prozodické a hudobné vlastnosti reči viažu na slabiku, ale prízvuk je tiež vlastnosťou slova, pretože vyznačuje hranice slov – prízvučnosť slabiky signalizuje začiatok a neprízvučnosť koniec slova. Preto medzislovný predel (graficky ho signuje medzera) má fonologickú (rozlišovacia), kým prízvuk delimitačnú (ohraničovacia) platnosť.

V slovenčine sa slová členia na slabiky, preto slabika je súčasťou slova: „Slabika je najčastejšie sled foném, z ktorých má jedna funkciu nositeľa slabičnosti. Menej často je to len jedna fonéma...“ (E. Pauliny, *Slovenská gramatika*. Bratislava, SPN 1981, s. 242). Slabiky nie sú významové, ale fonické a rytmické jednotky: členia súvislú reč na rovnaké a časovo pravidelné úseky. Z týchto príčin sa pri ústnom prejave predovšetkým vníma nie počet slov, ale počet slabík, pretože slabika je nositeľom základných prozodických vlastností jazyka.

a) Kvantita

Kvantita (dĺžka) je časová, prízvuk silová charakteristika slabiky, ale obe tieto prozodické vlastnosti jazyka fonicky (zvukovo) modelujú slovo. Slovo je hláska, no najčastejšie (skoro absolútne) skupina hlások. Predovšetkým je významovou, nie fonetickou jednotkou. Slová sú neslabičné (nie je v ňom prítomná samohláska) alebo *n*-slabičné, t. j. toľko slabičné, koľko je v nich nositeľov slabičnosti (slabík). Kvantita v slovenčine je fonologickou vlastnosťou slabiky, rozlišujúcou významy slov: *muka* – *múka*, *sud* – *súd*, *vila* – *víla*, *dom* – *dóm* atď. V rámci slova pomer dlhej a krátkej slabiky nie je obmedzený (vyjmúc rytmický zákon): a) môže byť 1 : 1 (*krása*, *láska*), b) 1 : 2 (*nádhera*, *zástava*), c) 1 : 3 (*mýtiť*, *nabaláchať*) atď., no aj opačne: d) 2 : 1 (*vášnivý*, *nádenník*), e) 2 : 2 (*nariekavý*, *zastúpenie*) atď. V slovenčine, ktorej základnou dĺžkovou jednotkou je krátka slabika (móra), priemerný čas artikulácie slabiky (pokiaľ nemá nositeľa kvantity) nesúvisí s prízvukom, skôr s rastom slabičnosti slova: slabiky kratších slov vyslovujeme pomalšie, slabiky viacslabičných zase slov rýchlejšie (rovnako to platí aj o verši). Lenže priemerný čas artikulácie slabiky, ktorý sa mení podľa slabikovej dĺžky slova a, samozrejme, súvisí s fyziologickými procesmi a prenosom sémantickej informácie pri komunikácii, podstatne nemení dĺžkovú hodnotu slabiky. V slovenčine navyše – oproti

ruštine a angličtine – kvantita (dĺžka slabík), ktorá má významnú fonologicko-dištingtívnu funkciu, nie je závislá od prízvuku: rovnako prízvučná ako neprízvučná slabika môže byť dlhá alebo krátka. Dĺžka v slovenčine napr. súvisí so slabikovou dĺžkou a tvarom slova, predsa však zostáva prozodickou vlastnosťou samotnej slabiky, preto zohráva dôležitú nielen fonologickú, lež aj rytmickú funkciu. Dlhá slabika sa vyslovuje približne raz tak dlho ako krátka slabika, takže každá z nich má v rytmickom takte a vo verši inú zvukovú a významovú hodnotu.

b) Prízvuk, takt, kólon

Prízvuk je silová vlastnosť slabiky, prípadne slova. V slovenčine je viazaný na prvú slabiku dvoj- a viacslabičného slova, čím síce stráca schopnosť fonologickej dištingcie, ale nadobúda, ako sme uviedli, delimitačnú platnosť: rozhraničuje slová v prúde reči. V rámci slova je konštantný pomer jednej prízvučnej k *n* neprízvučným slabikám. „Veďľajší“ prízvuk, ktorý je skôr fenoménom jazykovedy ako jazyka, pri analýze rytmickej štruktúry verša neberieme do úvahy. Jednoslabičné plnovýznamové slová v každej slovnej modulácii (okrem niektorých ojedinelých prípadov: „**Ó, práci všetka česť, česť práci všetka!**“ – Hviezdoslav) považujeme za prízvučné, neplnovýznamové jednoslabičné slová ako proklitiky (predklonky) a entikliky (príklonky) sú jednoznačne neprízvučné, no ak bezprostredne vytvárajú dvoj- a viacslavné zoskupenia (tvoria prízvukový celok), môžu byť prízvučné, napr. „**Čierne oči, čierne ako tá trnôčka, / veď** sa mi **vrezali do** môjho **srdiečka...**“ (ľud. pieseň). Jednoslabičné predložky v spojení so slovami rôznej slabikovej dĺžky sa stávajú nositeľmi prízvuku. Ibaže nemusia byť bezvýnimočne prízvučné. To závisí od ich postavenia, od počtu slabík v slove či od jeho významovej funkcie, napr. „**Tak bezpečne si stáva tu, / bez prepychu, bez závratu...**“ (Hviezdoslav).

Slovenský prízvuk podobne ako prízvuk v angličtine, ruštine, ukrajinčine a v iných jazykoch je dynamický (silový, dôrazový), takže sa zhoduje s nimi svojou základnou prozodickou vlastnosťou. Ale prízvuk spomenutých jazykov sa od slovenského prízvuku odlišuje v tom najpodstatnejšom: a) fonologickou dištingkciou, b) výraznejším stupňom intenzity (silovou moduláciou), c) miestom (oproti fixnému prízvukovaniu prvej slabiky v slovenčine uvedené jazyky majú pohyblivý, voľný prízvuk). Práve tieto tri základné vlastnosti slovného prízvuku – fonologickosť, stupeň intenzity (v ruštine spolu s redukciou neprízvučných slabík) a miesto v slove (nezávislosť od slovného predelu) majú základný rytmotvorný význam pre charakter verzifikačných systémov. V roz-

ličných jazykoch je rozličná sila dynamického prízvuku. Najsilnejší prízvuk z uvedených jazykov má ruština, potom angličtina, o čosi slabší ukrajinčina a viditeľne najslabší slovenčina a čeština. Prízvučná slabika sa od neprízvučnej slabiky líši intenzitou artikulácie a v ruštine i výrazne zreteľnou výslovnosťou samohlásky. Okrem toho v ruštine na rozdiel od slovenčiny nastáva silná redukcia neprízvučných slabík. I keď redukcia vokálov v neprízvučných slabikách neznamena v ruskej verzifikácii redukciu počtu slabík verša, predsa nemožno nebrať do úvahy fakt, že redukciou neprízvučných slabík sa výrazne mení okrem iného i dĺžka časového intervalu slabiky. Prízvukovaná samohláska sa od redukovanej samohlásky líši v sile, výraznosti, zmene tónu a zafarbenia, vo zvučnosti, v sile dôrazu a v dôsledku toho i v dĺžke časového intervalu, v predĺžení (zotrvaní) artikulácie dokonca až o štyri razy. Preto predpokladáme, že aj v ruskom verši (podobne ako v anglickom) časové intervaly medzi prízvuknými slabikami pri premenlivom počte neprízvučných slabík budú približne rovnaké. V ukrajinčine síce nedochádza k redukcii neprízvučných slabík, ale pretože prízvuk je značne silový (dôrazový) a so silou artikulácie je spätá najmä dĺžka a opačne, predsa aj tu prízvukné slabiky sa od neprízvučných líšia dĺžkou artikulácie (trvaním), s čím bezprostredne súvisí aj timbre a zmena výšky a hĺbky tónu. Aj v ukrajinčine ako v ruštine rôzna dĺžka slabiky priamo závisí od jej prízvuknosti a neprízvučnosti. V angličtine, ruštine, ukrajinčine a v ďalších jazykoch sa slovný prízvuk môže nachádzať na ktorejkoľvek, v poradí na ľubovoľnej slabike slova, prípadne na jeho rôznych morfológických častiach, keď slovo pri ohýbaní mení gramatickú formu. Podobne ako v slovenčine i v týchto jazykoch každé slovo (s výnimkou pomocných slov, niektorých časťíc, predkloniek i príkloniek atď.) má jeden prízvuk, ktorý je základnou prozodickou vlastnosťou, individuálnym príznakom každého samostatného slova. Každému dvoj-, troj-, štvor- a viacslabičnému slovu je vlastný prízvuk na prvej a druhej, poslednej a predposlednej či niektorej inej slabike uprostred slova. Niektoré slová majú kolísavý prízvuk, t. j. prízvuk, ktorý nemá stabilné miesto na istej slabike slova. Pohyblivý (voľný) prízvuk (okrem ruštiny a ukrajinčiny zo slovanských jazykov je príznačný aj pre bieloruštinu), ktorý nie je viazaný iba na istú slabiku slova (na prvú v slovenčine a češtine, predposlednú v poľštine, poslednú vo francúzštine), má neobyčajne veľký význam pre taktovú skladbu reči, metrickú rozmanitosť a rytmickú variabilitu verša.

V prúde reči nevyslovujeme každé slovo osobitne, ale dohromady splýva aj niekoľko slov, ktoré tvoria jeden fonický celok nazývaný takt. Takt je fonický celok zložený z jednej slabiky (slova) alebo zo skupiny slabík (slov) s jedným

prízvukom (prízvučnou slabikou), ktorú ohraničuje skutočná alebo potenciálna pauza. Slabiky v takty spája prízvuk, preto základným spojivom taktu je sila. Taktom môže byť aj slovo.

Slabičnou konštrukciou takt môže byť: jednoslabičný, dvojslabičný, trojslabičný, štvorslabičný až *n*-slabičný. Miestom prízvuku takt môže byť: a) neutrálny, keď takt má jednu slabiku (x), b) zostupný (decrescendový), keď prízvučná slabika je na začiatku taktu (x' x...n), c) vzostupný (crescendový), keď prízvučná slabika je na konci taktu (x x' // x x x', n...x_), d) obstupný (crescendovo-decrescendový), keď prízvučná slabika sa nachádza vnútri taktu (x x' x...n, n...x'...n). V slovenčine za nesystémové treba považovať vzostupné, respektíve obstupné (vzostupno-zostupné) takty, ktoré sa začínajú dvoma až *n* neprízvučnými slabikami. Absolútnu prevahu v slovenčine majú zostupné (decrescendové) takty, respektíve slová, ktoré sú najčastejšie dvoj- a trojslabičné. Z uvedeneho vyplýva, že takt je zároveň rytmickým zoskupením, že ho môžeme definovať ako rytmickú jednotku, zloženú z jednej prízvučnej a neprízvučnej slabiky (x' x) či jednej prízvučnej a viacerých neprízvučných slabík (x' x... n), prípadne z jedného alebo niekoľkých slov, spojených v celok jedným prízvukom. Napr. v štvorverší básne M. Rúfusa *Nemusíš* sa vyskytnú všetky typy taktov (prízvučné slabiky vyznačujeme tučnými písmenami):

Nemusíš mi || **svoje** || **srdce** || **luhať**.

x' x x x / x' x / x' x / x' x

Hľa, || už **trúbi** || **súmrak** || z **pažití**.

x' / x x' x / x' x / x' x x

Ako || **dúha** || **zájdeš**, || ako || **dúha**,

x' x / x' x / x' x / x' x / x' x

až sa || **mojich** || **chlebov** || **nasýtiš**.

x' x / x' x / x' x / x' x x

(M. Rúfus: *Nemusíš*. In: *Až dozieme*, 1958, s. 53.)

Štvorveršie vytvára 17 taktov. V prvom verši sa vyskytuje jeden štvorslabičný a tri dvojslabičné klesavo-zostupné takty, v druhom verši jeden neutrálny (vždy je realizovaný jednoslabičným prízvučným slovom), dva trojslabičné: jeden stúpavo-klesavý, obstupný (vzostupno-zostupný), jeden klesavý, zostupný a dvojslabičný klesavý, zostupný takt, v treťom verši sa nachádza päť dvojslabičných klesavých, zostupných taktov a nakoniec v štvrtom verši sú tri dvojslabičné a jeden trojslabičný klesavý, zostupný takt.

Z uvedeného príkladu môžeme vyčítať, že hranica slova sa vždy nekryje s hranicou taktu. Takt môže vytvárať jedno alebo viac slov. Slovo môže byť nelen taktom, ale môže tvoriť aj úsek, ba dokonca byť i vetou:

Ale || tráva je || trpezlivá

x' x/ x' x x/ x' x x x

a citlivá.

x x' x x

Tráva || všetko || zakryje.

x' x/ x' x/ x' x x

Mlčí.

x' x

(M. Válek: *Dejiny trávy*. In: *Nepokoj*, 1963, s. 9.)

Takty sa zoskupujú do väčších celkov, taktových skupín (úsekov), ktoré sa skladajú z jedného alebo niekoľkých taktov. Taktová skupina (úsek) má svoj prízvuk, ktorý ho zjednocuje v celok. Taktové skupiny sa vytvárajú podľa a) fyziologických (výdychových) a b) významových (logických) zásad: ohraničené sú fyziologickými, výdychovými a významovými pauzami. Fyziologické pauzy sú mechanickým, ale zároveň aj prirodzeným a pravidelným prerušením reči (artikulácie), ktoré závisí od rozličných okolností, napr. sily hlasu pri reči, kapacity pľúc hovoriaceho, tempa, dôrazu reči a pod. Významové pauzy sú dané myšlienkovou stavbou prejavu, zmyslom vety. Každá pauza sa pociťuje ako pauza významová, ktorá označuje hranicu oznámenia. Preto fyziologická pauza, aby nedochádzalo k myšlienkovému narušeniu výpovede, by sa mala realizovať ako významová pauza, pretože významové pauzy taktových skupín sú dané myšlienkovými celkami. Keby sa výdychové pauzy nekryli s významovými pauzami, v takom prípade by dochádzalo k myšlienkovému, logickému narušeniu výpovede, čím by sa oslabil a podstatne narušila zrozumiteľnosť prejavu. Hranice taktových skupín (úsekov) sú relatívne, ale porušenie reči pauzou musí zodpovedať obsahu slov, logike výpovede. Ak do reči vstúpi dôraz alebo cit, zjednocujúcu funkciu prízvuku preberá na seba nositeľ dôrazu (slovo).

Taktové skupiny (úseky) sa zoskupujú do viet. Každá veta má samostatný vetný dôraz. Keď sa taktový úsek rovná vete, hovoríme o vetnom dôraze. Podľa toho, aký charakter má celok, v ktorom prízvuk diferencuje slabiky, rozoznávame prízvuk slovný, taktový, úsekový a vetný. Hranice slov a viet sú jednoznačné, objektívne, graficky vyznačené (medzerou, interpunkčnými znamienkami), hranice taktov

a taktových skupín (úsekov) sú relatívne. Slovo môže byť nielen taktom, ale môže tvoriť aj úsek, ba dokonca môže byť vetou. Uvedieme príklad (hranice taktov vyznačujeme jednou lomkou, hranice taktových skupín dvoma lomkami a hranice viet troma lomkami). Dôrazové slová (taktový a vetný dôraz nie je ustálený, preto taktový dôraz môže byť na iných slovách) vyznačujeme tučným písmom:

V *blčiacom/ vzduchu*, || v *ohni/ ľalií*, ||
 x' x x/ x' x // x' x/ x' x x//
keď pred všetkými/ skrytí ||
 x x' x x/ x' x//
videli sme, || *jak duše/ vecí* || *oslepujúco/ žiarili*, ||
 x' x x x// x x' x/ x' x// x' x x x x/ x' x x//
si natiahla/ ruku || a *povedala*: || „*Cítim*
 x x' x x/ x' x// x x' x x x// x' x
škvvrny || *na slnku*.“ ||
 x' x// x' x x//

(M. Válek: *Skľúčenosť. Milovanie v husej koži*, 1965. In: *Básne*, s. 196.)

Taktové skupiny s jedným dôrazom môžeme považovať za kólony – verš alebo úseky verša, keď sa verš delí na menšie metrické jednotky. V prípade, že sú vo verši dva kólony, vymedzené pauzou (dierézou alebo cezúrou), hovoríme o nich ako o polveršoch.

V niektorých poetikách a literárnoteoretických príručkách sa nesprávne takt stotožňuje so stopou: skupina slabík spojených v celok jedným rytmickým prízvukom (iktom) sa nazýva *takt* alebo *stopa*. V našom chápaní pod pojmom stopa rozumieme najmenšiu jednotku metra, ktorá sa skladá z dvoch častí: doby ťažkej, iktovej (–) a doby ľahkej (U). Takt realizuje stopu. Ale tak ako sa hranica slova nekryje s hranicou taktu, podobne sa nekryje ani hranica taktu s hranicou stopy:

Jak_ zapadlo_ **slunce**,_ jak_ **mrákota**_ **hustá**
 x x' x x/ x' x // x x' x x/ x' x
 U – U//U – U// U – U//U – U
 se_ **rozlila**_ **nebem**,_ až_ **stála**_ zem_ **pustá**
 x x' x x/ x' x// x x' x/ x(?) x' x
 U –U//U – U// U – U//U – U

(P. J. Šafárik: *Poslední noc. Tatranská Múza s lýrou slovanskou*, 1814. In: *Spisy...*
 Zv. 1. Básnické spisy, s. 35.)

Prírodzene, nie každá prozodická vlastnosť jazyka sa môže stať základom veršového rytmu. Rytmické základy pre veršovanie tvoria iba významotvorné, fonologické prozodické vlastnosti jazyka, hoci každá iná prozodická vlastnosť, ktorá je vždy prítomná vo verši, môže byť rozličným spôsobom využitá pri rytmickej výstavbe a modulácii verša. V angličtine, ruštine a ukrajinčine základom veršového rytmu je fonologický prízvuk. V slovenskom prízvučnom verši je fonologicky dané iba frázovanie, t. j. členenie verša rozmiestnením slovných celkov. V našom jazyku sa fonologickým faktorom stáva medzislovný predel, preto je aj základom veršového rytmu a slovný prízvuk prvkom, ktorý svojou silou, dynamickosťou vyznačuje rytmicky dôrazné miesta vo verši, ťažkú dobu (iktovú časť) stopy a metra. Anglický, ruský a ukrajinský verš vzhľadom na dominantné postavenie fonologického prízvuku (jeho stabilita a nadradenosť nad neprízvučnými slabikami) je izochrónny (časovo rovnaký, rovnodobý), kým slovenský verš vzhľadom na „nefonologický“ prízvuk a jeho viazanosť na prvú slabiku slova je izosylabický. Rytmickou dominantou slovenského verša je sylabizmus (slabičná osnova), anglického a najmä ruského zase tonizmus. Rytmus verša v slovenčine a v iných jazykoch – ako sme uviedli na začiatku – dosahuje sa pravidelným opakovaním fonických (hláskových, zvukových) elementov, ktoré v každom jazyku majú charakteristické znaky. Preto rytmický ráz a rozdiely medzi rytmickými kvalitami verša (verzifikačnými systémami) dvoch rozličných jazykových sústav vznikajú už v rovine rozdielnych prozodických činiteľov, prozodických vlastností, teda v rovine rozdielneho jazykového materiálu. Preto či napriek tomu, že princípy výberu a kombinácie fonických elementov, zúčastnených na rytmickom impulze, budú rovnaké, identické (máme na mysli zhodné pravidlá), určujúcou pre rytmický charakter a rytmické osobitosti verša bude prozódia. No v konečnom dôsledku rytmus verša modifikuje nielen prozódia jazyka, ale aj literárna tradícia, veršová konvencia, rozličné vplyvy v kultúrnom povedomí národa, pričom rytmus verša nesie na sebe i pečať autorovej osobnosti, ba okrem individuálnych črt má takisto skupinové znaky literárneho smeru, školy a pod. Básnické dielo práve cez zvukovú „hmotnosť“, matériu je rytmickým artefaktom.

c) Intonácia a jej komponenty (melódia, dôraz, prestávka)

Pod pojmom intonácia všeobecne rozumieme tónovú moduláciu reči, t. j. striedanie výšky hlasu v priebehu ústneho prejavu. Intonácia nie je ustálená, je veľmi pestrá a zložitá a v písomných prejavoch sa iba čiastočne vyznačuje graficky za pomoci interpunkčných znamienok (bodka, otáznik, výkričník) a organizáciou vetnej stavby, najmä slovosledom, čo, prírodzene, neznamená, že

nepodlieha aj istým „normám“, že jej realizácia závisí iba od ľubovôle hovoriaceho. Intonácia uzatvára vety, vetné úseky i menšie jednotky (takty, slová) a zároveň ich ohraničuje a oddeľuje od nasledujúcich viet, vetných úsekov, čím vlastne naznačuje ich platnosť. V podstate plní dve funkcie: vyjadruje citovú zaujatosť alebo myšlienkovú vecnosť reči. Ak odhliadneme od citového zafarbenia viet (máme tu na mysli vety zvolacie, rozkazovacie, želacie a pod.), potom intonačné vyznenie vety (kadencia jej koncových úsekov) má dve podoby: oznamovaciu a opytovaciu kadenciu (rozkazovacie a zvolacie podoby vety sú v podstate druhom oznámenia). Intonačné vyznenie nekoncových vetných úsekov (vtedy hovoríme o antikadencii) naznačuje pokračovanie vety.

Kadencia závisí od viacerých činiteľov: významového zamerania, slovnej skladby vetných úsekov a nemenej od individuálnych dispozícií a predpokladov. Prvkami intonácie sú: melódia, dôraz (vetný prízvuk) a pauza (prestávka). Ale intonáciu štylizujú i ďalšie prozodické prostriedky jazyka, najmä prízvuk, tempo a timbre.

Melódia je vlnenie, pohyb (zvyšovanie a znižovanie) hlasového tónu v reči, ktorým sa signalizujú rozličné emocionálne, logicko-myšlienkové vyjadrenia a postoje.

Melódiu jazykového prejavu utvára absolútna výška tónu (zmeny vo výške tónu evokujú emocionalitu reči a vyčleňujú vetné a mimovetné jednotky), frekvencia jeho vlnenia (výkyvy vo výške tónu sú príznakom intelektuálnosti a emotionality prejavu) a tónové intervaly (veľkosť časových medzier jednak vyčleňuje vysunuté časti prejavu a jednak je príznakom emocionálnosti prejavu). Spolu s dôrazom a pauzou sa zúčastňuje na rozhraničovaní viet a ich rozlíšení podľa modálnosti (vety oznamovacie, opytovacie, rozkazovacie, zvolacie a iné).

Dôraz (vetný prízvuk) je najsilnejší prízvuk umiestnený na slabike najdôležitejšieho slova vo vete. Vyzdvihuje jeho význam v texte, respektíve kontextových jednotkách. Vždy je spojený s významovým jadrom výpovede. V súčasnosti s melódiou a pauzou sa stáva významným prostriedkom intonácie.

Intonácia, hoci je základným prostriedkom ústnych jazykových prejavov, vyjadrovaná melódiou, zdôraznením jednotlivých slov – dôrazom a prerušovaním hlasu, prestávkami, zrýchlením alebo spomalením výslovnosti – tempom, čiastočne sa vyznačuje aj v písanom prejave, a to nielen pomocou interpunkčných znamienok, ale aj osobitnou syntaktickou stavbou reči, predovšetkým slovosledom (rozmiestnením slov vo vete).

V poézii sa intonácia uplatňuje ako základný prostriedok a organizátor veršového rytmu.

Rytmus verša

Pod rytmom verša rozumieme pravidelné opakovanie či striedanie určitých rovnorodých alebo ináč podobných elementov, prvkov (členov nejakého radu) v ich časovej poprípade priestorovej následnosti. Umelecká literatúra (poézia a verš) patrí k časovému druhu umenia.

Rytmus sa prejavuje v prírodných javoch (striedanie noci a dňa, príboj, tlkot srdca, dýchanie), ale aj v javoch vytvorených človekom (tikot hodiniek, chod stroja, motora atď.). Rytmus nie je súmernosť, t. j. súlad, ladnosť, harmonickosť, symetrickosť, ale rozčlenené usporiadanie javu a deja, rozdelené na časti a úseky vnímateľné zmyslami: zrakom (svetlo a tma, striedanie farieb, rozmiestnenie telies, pohyb), sluchom (zvuky, ich časové a akostné rozdiely, pauzy) alebo sa realizujú v ich zrakovo-sluchovej syntéze (dráma, filmová tvorba). Rytmus majú rozličné druhy umenia (hudba, spev, tanec, výtvarníctvo a pod.) a rozličné typy reči (próza), ale rytmus ako estetická kategória je vlastný iba poézii a príznačný pre verš, pretože sa zakladá na zákonitostiach verša. Verš (vychádzame aj z predchádzajúcich poznatkov) je základnou zvukovo a rytmicky organizovanou jazykovou a významovou jednotkou graficky vyznačenou riadkom. Rytmus verša je slovesným (od slovesnosť, slovesné umenie) rytmom, ktorý sa zakladá na organizácii prozodických vlastností jazyka, a to na:

- a) metrickej osnove realizovanej kvantitou alebo prízvukom,
- b) konštantnom počte slabík (izosylabizme),
- c) konštantnom počte prízvukov (izotonizme),
- d) pravidelnom striedaní taktov,
- e) opakovaní slova alebo slovných skupín,
- f) veršovom a vetnom paralelizme,
- g) rytmickej intonácii,
- h) iných kombináciách prozodických vlastností jazyka.

Podľa toho, ktoré prozodické vlastnosti jazyka (kvantita, prízvuk, slabičnosť, hranica slov, dôraz, melódia, intonácia a pod.) sa príznaково využívajú (v próze zaujímajú neutrálnu pozíciu) pri rytmickej výstavbe verša, rozlišujeme verzifikačné (nie prozodické!) systémy. Pod pojmom verzifikácia, verzifikačné systémy rozumieme sústavu (štruktúru):

- a) prvkov a ich vlastností a
- b) pravidiel, princípov a postupy ich organizácie.

Verzifikácia je systém rytmickej výstavby verša ako špecifickej organizácie jazyka, básnickej reči.